

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΔΗΣΣΟ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

(Σχετικά με τη Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία
το 19ο και 20ό αι.)

Εισαγωγικά

Πριν από λίγα χρόνια, όταν έγραφα τη μονογραφία μου για το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως¹, ανέφερα ότι το δεύτερο μισό του 19ου αι. έκαναν την εμφάνισή τους στα Βαλκάνια και τη Χριστιανική Ανατολή, ύστερα από κρατική πρωτοβουλία και χρηματοδότηση, η Ορθόδοξη Αυτοκρατορική Παλαιστίνη Εταιρεία, το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως και η Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία. Οι τρεις αυτοί οργανισμοί ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν με απώτερο σκοπό την προβολή των ρωσικών ενδιαφερόντων στο νευραλγικό αυτόν τομέα της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, ο πρώτος με θρησκευτική κάλυψη, ο δεύτερος με επιστημονική και ο τρίτος με εμπορική².

Για τη θρησκευτική κάλυψη των ρωσικών ενδιαφερόντων στα Βαλκάνια και τη Χριστιανική Ανατολή καθώς και για την Ορθόδοξη Αυτοκρατορική Παλαιστίνη Εταιρεία ασχολήθηκα στο έργο μου το σχετικό με τη ζωή και τη δράση του λογίου Ρώσου αρχιμανδρίτη Αντωνίνου Καρυστίν³. Για την επιστημονική κάλυψη και το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως έγραψα την ομώνυμη μονογραφία⁴. Έτσι, με την παρούσα πρόδρομη ανακοίνωση και τη συγγραφή, αργότερα, της σχετικής μονογραφίας, συμπληρώνεται, σε μια τριλογία ενδιαφερόντων, ο κύκλος της μελέτης των ρωσικών βλέψεων στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

Αξίζει, νομίζω, να υπενθυμίσουμε εδώ τα σημαντικά γεγονότα των ρωσικών ενδιαφερόντων στη Χριστιανική Ανατολή, το δεύτερο μισό του 19ου αι. Από το 1835 η Ρωσία ήθελε την ολοκληρωτική κατάλυση της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και το διαμελισμό της μεταξύ της Ρωσίας, της Μ. Βρετανίας και

1. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*, Θεσσαλονίκη 1987 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ. 209).

2. *Ο.π.*, σ. 36, σημ. αριθμ. 51.

3. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Ο Ελληνικός κόσμος του Αντωνίνου Καρυστίν (1817-1894)*. Σημβολή στην πολιτική της Ρωσίας στη Χριστιανική Ανατολή το 19ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1993 (ΙΜΧΑ, αριθ. 248).

4. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*.

της Αυστρίας. Τα σχέδια της Ρωσίας όμως δεν πραγματοποιήθηκαν γιατί η αξίωση του αυτοκράτορα της Γαλλίας Ναπολέοντα Γ΄ να αφαιρεθούν προσκυνήματα από τους Έλληνες ορθοδόξους των Αγίων Τόπων και να δοθούν σε ρωμαιοκαθολικούς και η συγκατάθεση της Τουρκίας, είχαν ως αντιστάθμισμα την αξίωση της Ρωσίας, το 1853, να ζητήσει την επέκταση των δικαιωμάτων της προστασίας και της εκπροσώπησης στην Υψηλή Πύλη, βάσει της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή. Αυτό στάθηκε η αφορμή για τον Κριμαϊκό Πόλεμο⁵ που ακολούθησε. Ο πόλεμος εκείνος πρέπει να θεωρηθεί σταθμός στη νεότερη πολιτική και πολιτιστική ιστορία των Βαλκανίων και της Χριστιανικής Ανατολής, διότι ως τον Κριμαϊκό Πόλεμο η Ρωσία εξακολουθούσε να επεμβαίνει στα θέματα των ορθοδόξων υπηκόων της Υψηλής Πύλης, ενώ μετά τη συνθήκη του Παρισιού, το 1856, έχασε αυτό το δικαίωμα. Από το 1856 και μετά, η επέμβαση στα θέματα των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γινόταν από κοινού με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά κυρίως με τη Γαλλία και την Αγγλία. Εν τω μεταξύ, τα εθνικά και απελευθερωτικά κινήματα των Βαλκανίων συνεχίστηκαν και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στο διάστημα από το 1859 ως το 1862 πραγματοποιήθηκε η ένωση των Παραδουναβίων Ηγεμονιών και δημιουργήθηκε η Ρουμανία⁶, ενώ η κρίση που ακολούθησε μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Βουλγαρικής Εξαρχίας⁷, στα πλαίσια της διαμάχης μεταξύ των Σλάβων και των Ελλήνων, οδήγησε τη Ρωσία στην ανοικτή υποστήριξη του βουλγαρικού λαού σε βάρος και των Σέρβων και των Ελλήνων, δημιουργώντας τη Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου⁸. Γενικά, η εποχή του αυτοκράτορα

5. Για περισσότερα βλ. Δόμνα Δοντά, *Η Ελλάς και οι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη 1973 (ΙΜΧΑ, αριθ. 146).

6. Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1800-1923)*, τόμ. Α΄, 1800-1878, Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 152-155.

7. Μ. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά και Σиноδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος, 1852-1873*, Θεσσαλονίκη 1908· Β. Κ. Στεφανίδης, αρχμ., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα (Α-στήρ), 1948, σσ. 663-684· Γ. Κονιδάρης, *Η άρσις του Βουλγαρικού σχίσματος*, Αθήνα ²1958· Ε. Κόφος, «Attempts at Mending the Greek-Bulgarian Ecclesiastical Schism (1875-1902)», *Balkan Studies* 25 (1984) 374-375· Α.-Α. Ν. Ταχιάος, «Το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα», *Νέα Εστία* 1992, τεύχ. 1571, σσ. 260-276· Zina Markova, *Bǎlgarskoto cǎrkovnonacionalno dvizenie do Krǐmskata vojna* (= Η βουλγαρική εκκλησιαστική και εθνική κίνηση μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο), Σόφια (ΒΑΝ), 1976· Zina Markova, «Rucija i bǎlgarskijat cǎrkovno-nacionalen vǎpros 1856-1864 g.» (= Η Ρωσία και το βουλγαρικό εκκλησιαστικό και εθνικό ζήτημα το 1856 με 1864), *Godišnik na Sofijskija Universitet-Istoriceski Fakultet* 70 (1976) 167-262· Zina Markova (μετάφραση: Αλέκα Μπουτζουβή-Μπιανά), «Το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα στη ρωσική ιστοριογραφία», *Θεολογία* 53 (1982) 250-278· [Το βουλγαρικό κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Istoriceski Preglet* 1975, τεύχ. 3, σσ. 111-124].

8. Χρ. Νάλτσας, *Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ο Ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1953 (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη, αριθ. 10)· Ch. A. Naltsas,

Αλεξάνδρου Γ' (1881-1884) χαρακτηρίζεται ως εποχή του συντηρητισμού. Η Εκκλησία τέθηκε στην υπηρεσία της κρατικής πολιτικής και επιδιώχτηκε η εφαρμογή εθνικιστικού προγράμματος⁹. Μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και το συνέδριο του Βερολίνου του 1878, επειδή η ρωσική πολιτική δεν μπόρεσε να θέσει σε ισχύ τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (μια και η ρωσική πολιτική ενδιαφερόταν για το διαμελισμό της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ή για την επικράτησή της στην Κωνσταντινούπολη και στα Βαλκάνια), στράφηκε προς την Άπω Ανατολή και μόνο η ήττα της στο Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο του 1905 την έκανε να επιστρέψει και πάλι στα παλιά ενδιαφέροντά της στα Βαλκάνια και στη Χριστιανική Ανατολή. Οι δύο μεγάλες ήττες της Ρωσίας, στον Κριμαϊκό Πόλεμο και στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο, ταπεινώσαν τη χώρα αυτή, αλλά δεν ελάττωσαν την εθνική της δύναμη¹⁰.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα εντάσεων, ιδρύθηκε, το δεύτερο μισό του 19ου αι. η *Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία*.

Η ίδρυση και η δομή της Εταιρείας

Είναι γεγονός ότι, μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, το 1774, η οποία χαρακτηρίστηκε από τον Αδαμάντιο Κοραή ως το συγκεκριμένο μέσο προστασίας που συμφωνήθηκε από τη Ρωσία για τους ορθοδόξους των Βαλκανίων και από τον G. L. Arš ως το σημαντικότερο ορόσημο για την κοινωνική, την οικονομική και την πολιτική εξέλιξη των βαλκανικών λαών¹¹, δημιουργήθηκε, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι., η ελληνική εμπορική ναυτιλία, η οποία, με τη σειρά της, δημιούργησε τους όρους για την

Der San Stefano Nertrag und das Griechentum, Θεσσαλονίκη 1956 (IMXA, αριθ. 9)· E. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975 (IMXA, αριθ. 148)· E. Κοφός, «Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1861-1881, Από το τέλος της Κρητικής επανάστασης στην προσάρτηση της Θεσσαλίας», ανάντυπο από τον ΙΓ' τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών), 1981.

9. Για περισσότερα βλ. Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, Φιλαδέλφεια και Νέα Υόρκη 1964· πρβλ. και Κ. Κ. Παπουλίδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*, σσ. 27-36.

10. Για περισσότερα βλ. Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, σ. 295.

11. Για περισσότερα βλ. G. L. Arš, «Ο russkoj sisteme "pokrovitel' stva" i o nekotoryh ee social'no-ekonomičeskijh i političeskijh posledstvijah dlja naselenija Balkan konec XVIII-načalo XXvv.», *Études Balkaniques* 1975, τεύχ. 2, σσ. 108-113. Πρβλ. και Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερον (1821-1894)*, Αθήνα 1894, σσ. 548-554· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών), 1975, σσ. 83-85· E. I. Družinina, *Kjučuk Kainardzijskij mir 1774 g.*, Μόσχα 1955· I. S. Dostjan, «Značenie Kjučuk-Kainardzijskogo dogovora 1774 g. v politike Rossii na Balkanah konca XVIII i XIX vv.», *Études Balkaniques* 1975, τεύχ. 2, σσ. 97-107.

επιβίωση των εμπορικών κοινοτήτων στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας¹².

Βέβαια, είναι γνωστό ότι, πριν από τις αρχές του 19ου αι. η ρωσική αστική τάξη ήταν ανύπαρκτη στην Κάτω Ρωσία και ότι άρχισε τη συγκρότησή της από το 1850 και μετά¹³.

Η *Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία* (= Russkoe Obscestvo Parahodstva i Torgovli) ιδρύθηκε το 1856¹⁴. Αφορμή για την ίδρυση της νέας εταιρείας στάθηκε η πολιορκία της Σεβαστουπόλεως¹⁵ στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Εκεί, διαπιστώθηκε, από τις ρωσικές αρχές, ότι η εμπορική ναυτιλία της Μαύρης Θάλασσας έπρεπε να βρισκόταν σε ρωσικά χέρια και ακόμη ότι η Αυτοκρατορική Ρωσία έπρεπε να πρόσεχε περισσότερο την περιοχή της Κάτω Ρωσίας. Η νέα εταιρεία ιδρύθηκε στη Μαύρη Θάλασσα. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο Κριμαϊκός Πόλεμος αποτέλεσε σταθμό στην ανάπτυξη της πολεμικής τέχνης και ακόμη ότι συνέβαλε στην αντικατάσταση του ιστιοφόρου στόλου με τον ατμοκίνητο¹⁶.

Στον απόηχο λοιπόν μιας νέας εποχής, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, στις 17 Μαΐου 1856, ο ελληνικής καταγωγής Ρώσος μεγαλέμπορος, «επίτιμος υπασπιστής» του αυτοκράτορα της Ρωσίας, Νικόλαος Αρχάς του Ανδρέα¹⁷, και ο Ρώσος «μυστικοσύμβουλος» της Αυτοκρατορικής Ρωσίας Νικόλαος Novosel'skij του Αλεξάνδρου υπέβαλαν στον υπουργό οικονομικών της Αυτοκρατορικής Ρωσίας αίτηση για την ίδρυση ιδιωτικής εταιρείας στη Μαύρη Θάλασσα, με την επωνυμία *Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία*, με σκοπό «την ανάπτυξη του εμπορίου και της ταχυδρομικής επικοινωνίας της Κάτω Ρωσίας με τα λιμάνια της Ρωσίας και του εξωτερικού»¹⁸. Στις 9 Ιου-

12. Για περισσότερα βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 320.

13. Ο.π.

14. *Putevoditel' Russkago Obscestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, (Οδησός) (1911), σ. 51. Βέβαια, πριν από το 1853 λειτουργούσε στη Μαύρη Θάλασσα η Novorossijskaja Parahodnaja Ekspedicija, η οποία όμως δεν βρισκόταν στο ύψος εταιρείας ικανής να εξυπηρετήσει το διαμετακομιστικό εμπόριο και το επισκατικό κοινό της Κάτω Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα και στο εξωτερικό. Για περισσότερα βλ. ό.π.

15. Η άμινα των Ρώσων στη Σεβαστούπολη, το 1854 με 1855, κράτησε 349 ημέρες. Βλ. Ι. Β. Μπεστούσεφ-Λάντα, «Κριμαϊκός Πόλεμος του 1853-56», *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 18, Αθήνα (1980), σ. 528.

16. Για περισσότερα βλ. ό.π., σ. 529.

17. Αργότερα, το 1897, ένας άλλος Νικόλαος Αρχάς, αλλά του Αθανασίου, ζούσε στο κυβερνείο της Χερσώνος, όπου είχε κτηνοτροφικές και ναυπηγικές εγκαταστάσεις. Για περισσότερα βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Γύρω από την οικονομική δραστηριότητα ορισμένων Ελλήνων στη Ρωσία κατά τα τέλη του 19ου αι.», *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, τόμ. VII-1978, Παράρτημα, Θεσσαλονίκη (ΙΜΧΑ), 1982, σσ. 101, 103 και 113.

18. Για περισσότερα βλ. *Putevoditel' Russkago Obscestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, σ. 51.

νίου 1856 έγινε αποδεκτή από τον υπουργό οικονομικών η αίτησή τους και στις 3 Αυγούστου, της ίδιας χρονιάς, εγκρίθηκε από τον Αυτοκράτορα η ίδρυση της νέας εταιρείας, της οποίας οι μετοχές, για το συνολικό ποσό των 10.000.000 ρουβλίων, κυκλοφόρησαν στον εμπορικό κόσμο της Αυτοκρατορικής Ρωσίας. Το κράτος συμμετείχε στα κεφάλαια της εταιρείας κατά το 1/5, αγοράζοντας μετοχές αξίας 2.000.000 ρουβλίων¹⁹.

Οι εργασίες της νέας εταιρείας άρχισαν τον Μάιο του 1857 με 5 πλοία συνολικού εκτοπίσματος 5.420 τόνων. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς, τα πλοία έγιναν 12 και μέχρι το 1911 έφτασαν στον αριθμό των 74, συνολικού εκτοπίσματος περισσότερου των 200.000 τόνων.

Βέβαια, όταν ιδρύθηκε η νέα εταιρεία, η περιοχή της Μαύρης Θάλασσας βρισκόταν σε τραγική κατάσταση, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Μερικές πόλεις της Κάτω Ρωσίας επικοινωνούσαν μεταξύ τους μόνο από τη θάλασσα, διότι οι δρόμοι είχαν βομβαρδιστεί. Εξάλλου, μόνο μετά την ίδρυση της νέας εταιρείας, δόθηκε η ευκαιρία, σε Ρώσους προσκυνητές, να ταξιδέψουν προς το Άγιον Όρος και τα Ιεροσόλυμα²⁰ και στην Αυτοκρατορική Ρωσία να αναπτύξει την Κριμαία και τον Καύκασο²¹, βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής με τη θαλάσσια επικοινωνία, στα μικρά λιμάνια, όπου σιγά-σιγά αγκυροβολούσαν και ξένα πλοία με εμπορεύματα. Είναι λοιπόν φανερό ότι η νέα εταιρεία στην αρχή των δραστηριοτήτων της εξυπηρετούσε άγονες γραμμές της Μαύρης Θάλασσας.

Από το 1894 η εταιρεία καθιέρωσε τακτική συγκοινωνία, μεταξύ των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας και της Βαλτικής, μέσω του Ατλαντικού Ωκεανού και από το 1903 μεταξύ της Οδησού και των λιμανιών του Περσικού Κόλπου, μέσω της Ερυθράς Θάλασσας.

Με την πάροδο των χρόνων, η εταιρεία επεξέτεινε τις δραστηριότητές της και ανέλαβε τη μεταφορά εμπορευμάτων, επιβατών και της αλληλογραφίας από τα διάφορα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, στην ενδοχώρα της Αυτοκρατορικής Ρωσίας και το αντίθετο. Από το 1858 η εταιρεία ανέλαβε να εξυπηρετεί και τις ταχυδρομικές ανάγκες του Καυκάσου και από το 1863 καθιέρωσε, η ίδια, ταχυδρομικό τμήμα, το οποίο εξυπηρετούσε, μέσω των πρακτορείων της εταιρείας, τη Μέση Ανατολή.

Μεγάλες υπηρεσίες προσέφερε η εταιρεία στην Αυτοκρατορική Ρωσία κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878. Πέντε από τα

19. Ο.π., σσ. 51-52.

20. Ο.π., σ. 52.

21. «...i prinjalo dejatel'noe učastie v kolonizacii Kryma i, glavnym obrazom, Kavkaza», ό.π., σ. 52.

πλοία της εντάχθηκαν στις μάχιμες ναυτικές δυνάμεις της Μαύρης Θάλασσας (για τις μεταφορές ναυτικών, πολεμικού και νοσοκομειακού υλικού) και άλλα πέντε εντάχθηκαν στις μάχιμες ναυτικές δυνάμεις του Δουνάβεως²².

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η εταιρεία, όταν συμπλήρωσε τη ζωή των πρώτων πενήντα ετών, είχε να παρουσιάσει την ακόλουθη δραστηριότητα: Τα πλοία της διέσχισαν (σε στρογγυλούς αριθμούς) 36.000.000 μίλια, μετέφεραν 30.000.000 επιβάτες και 1.870.000.000 πούτια εμπορευμάτων²³.

Γι' αυτή τη δραστηριότητα εισπράχθηκαν ναύλα από επιβάτες και εμπορεύματα 269.000.000 ρουβλίων, ενώ ξοδεύτηκαν μόνο 250.000.000 ρούβλια, από τα οποία τα 33.500.000 ρούβλια επενδύθηκαν στην εταιρεία για αγορές πλοίων²⁴.

Εξάλλου, στο διάστημα των πρώτων πενήντα χρόνων της δραστηριότητάς της, η εταιρεία αύξησε σημαντικά το εξαγωγικό εμπόριο της Αυτοκρατορικής Ρωσίας, ιδίως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής. Σ' αυτό συνέβαλαν, τόσο η πλωτή έκθεση εμπορευμάτων της Αυτοκρατορικής Ρωσίας, που διοργανώθηκε, το Δεκέμβριο του 1910, στο πλοίο της εταιρείας «Αυτοκράτορας Νικόλαος Β'», όσο και η συμμετοχή της εταιρείας στο ιδιόκτητο περίπτερό της στην Εμπορική και Αγροτική Έκθεση της Οδησού, την ίδια χρονιά.

Μέχρι τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία εξυπηρετούσε τις ακόλουθες γραμμές:

1. Κριμαίας-Καυκάσου,
2. Αλεξανδρείας,
3. Βουλγαρίας,
4. «Ανατολής» (= τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Εύξεινο Πόντο),
5. Αζοφικής,
6. Νικολάεφ-Χερσώνος,
7. Δνειτέρου,
8. Μαύρης Θάλασσας-Βαλτικής,
9. Μασσαλίας,
10. Άπω Ανατολής,
11. Περσικού Κόλπου²⁵.

22. Ό.π., σσ. 53-54.

23. Το *πούτι* (= pud), μονάδα βάρους της Αυτοκρατορικής Ρωσίας, είχε 16,38 χιλιόγραμμα. Δηλ., συνολικά, μεταφέρθηκαν 30.630.600 τόνοι εμπορευμάτων.

24. Για περισσότερα βλ. *Putevoditel' Russkago Obščestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, σ. 55.

25. Ό.π., σσ. 61-64.

Η γραμμή 2, Αλεξανδρείας, εξυπηρετούσε τους προσκυνητές, οι οποίοι έφευγαν από την Οδησό και επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη, το Άγιον Όρος (μερικοί από αυτούς τη Θεσσαλονίκη) και τα Ιεροσόλυμα. Γι' αυτούς τους Ρώσους προσκυνητές, στο Άγιον Όρος, έγραψε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης το 1889 τα ακόλουθα:

«Ο από του Βορρά κατελθών χείμαρρος
έφερεν εκτός των ροιβλίων, και των πολιτικών σκοπών,
έθιμά τινα και ιδέας
απαδούσας εις τας γνησίας βυζαντινάς παραδόσεις»²⁶.

Το Άγιον Όρος και η Θεσσαλονίκη

Ας δούμε τι ήταν το Άγιον Όρος για τους επιβάτες της Ρωσικής Ατμοπλοϊκής και Εμπορικής Εταιρείας, σύμφωνα με πληροφορίες του *Οδηγού* της εταιρείας²⁷.

Στο Άγιον Όρος πήγαινε πλήθος προσκυνητών (λιγότεροι βέβαια από εκείνους που πήγαιναν στα Ιεροσόλυμα), κυρίως πριν απ' τα Χριστούγεννα και ιδίως πριν απ' το Πάσχα. Για τους προσκυνητές υπήρχε στην Οδησό μετόχι «των μονών του Άθω», κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό. Εξάλλου, «στο μετόχι των μονών του Άθω» που υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη, οι προσκυνητές εύρισκαν συμπαραστάση από αγιορείτες μοναχούς. Η διαδρομή από την Οδησό ως το Άγιον Όρος γινόταν σε 4 μερόνυχτα. Στη διαδρομή αυτή γίνονταν και 4 στάσεις: Στη Βάρνα, στον Πύργο, στην Κωνσταντινούπολη και στα Δαρδανέλλια. Στο Άγιον Όρος, το πλοίο αγκυροβολούσε στη Δάφνη. Και από εκεί οι προσκυνητές συνέχιζαν πεζοπορώντας ή με μουλάρια την επίσκεψή τους στις μονές.

Όλοι οι κάτοικοι του Αγίου Όρους ήταν μοναχοί. Ο τόπος γνώρισε πολλά προνόμια από βυζαντινούς αυτοκράτορες, από βασιλείς, από πατριάρχες, από πάπες, από Σλάβους πρίγκηπες και ακόμη από Τούρκους σουλτάνους. Ξέβονταν τον τόπο όχι μόνο οι Χριστιανοί, «αλλά και ο υπόλοιπος κόσμος».

Ο Άθω²⁸, που ανήκει στη Χαλκιδική, μπορεί να ονομαστεί η Ακρόπολη ή ο τεράστιος φάρος των Μακεδονικών Ακτών. Μερικοί τον ονομάζουν «Το Γιβραλτάρ της περιοχής». Η κορυφή του Άθω φθάνει στο ύψος των 1.953 μ. Στην αρχαιότητα υπήρχε εδώ το άγαλμα του Ποσειδώνα. Υπάρχει παράδοση

26. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η εννεακοσμητής της Παμμεγίστης Λαύρας», εφημ. *Εφημερίς* 5.7.1889.

27. *Putevoditel' Russkago Obshestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, σ. 355.

28. *Ο.π.*, σ. 356.

ότι απ' το ύψος του Άθω οι Έλληνες πληροφόρησαν την πατρίδα τους για την άλωση της Τροίας. Εδώ τσακίστηκε ο στόλος των Περσών, και όταν θέλησε να ξαναπεράσει χρησιμοποιήσαν, για τη μεταφορά των πλοίων τους, ισθμό, που ακόμη υπάρχει.

Στα ύψη του Αγίου Όρους, στα βουνά και στα λαγκάδια, στις παραλίες και στα δάση βρίσκονται όλο εκκλησίες, σκήτες, κελιά και καλύβες. Σ' όλη τη Χερσόνησο αριθμούνται 20 μονές με συνολικό αριθμό μοναχών 5.000. Υπάρχουν ακόμη 14 σκήτες, 205 κελιά, 563 καλύβες και 12 ερημητήρια. Από τα 20 μοναστήρια, τα 17 είναι ελληνικά, 1 ρωσικό, 1 βουλγαρικό και 1 σερβοβουλγαρικό²⁹. Από τις 14 σκήτες, 7 είναι ελληνικές, 4 ρωσικές, 3 (sic) ρουμανικές και 1 βουλγαρική. Ο πληθυσμός του Αγίου Όρους αποτελούνταν από 3.276 Έλληνες, 3.490 Ρώσους, 286 Ρουμάνους, 307 Βουλγάρους, 16 Σέρβους και 51 Αρμένιους (sic)³⁰.

Η μονή του αγίου Παντελεήμονος ήταν ελληνική, αλλά τη δεκαετία του '70 (του 19ου αι.) έγινε ρωσική. Τώρα είναι το μεγαλύτερο και το πλουσιότερο μοναστήρι του Αγίου Όρους. Το καθολικό της μονής τιμάται επ' ονόματι του αγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος. Δεύτερος ναός υπάρχει επ' ονόματι της Αγίας Σκέπτης. Η μονή έχει τεράστιο ξενώνα για τους προσκυνητές.

Άλλο σημαντικό ρωσικό οίκημα³¹ είναι η σκήτη του Αγίου Ανδρέου, κοντά στις Καρυές, που είναι το κέντρο των διοικητικών υπηρεσιών του Αγίου Όρους. Ο κυρίως ναός τιμάται επ' ονόματι του αγίου Ανδρέου του Πρωτοκλήτου. Ακόμη υπάρχει η σκήτη του προφήτου Ηλιού, η πιο παλαιά από τις ρωσικές σκήτες.

Το μεγαλύτερο ελληνικό μοναστήρι είναι το Βατοπέδι (του 4ου αι.). Έχει πολλές εκκλησίες. Το καθολικό τιμάται επ' ονόματι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Εδώ υπάρχουν πολλά λείψανα αγίων. Στη βιβλιοθήκη υπάρχουν χειρόγραφα από τον 9ο αι. Άλλο σημαντικό μοναστήρι, από τα ελληνικά, είναι των Ιβήρων, με την παλαιά εκκλησία του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας (των Ιβήρων).

Στην κορυφή του Άθω υπάρχει η εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, όπου πηγαίνουν προσκυνητές μόνο το καλοκαίρι, ιδίως στην εορτή της Μεταμορφώσεως, στις 6 Αυγούστου.

Μέχρι το 1864 η επίσκεψη με πλοίο στο Άγιον Όρος ήταν δύσκολη. Αλλά,

29. Αναφέρεται στη μονή Χιλιανδαρίου· πρβλ. και Κ. Κ. Παπουλίδης, *Ο Ελληνικός κόσμος του Αντωνίνου Kapustin (1817-1894)*, σ. 106.

30. *Putevoditel' Russkago Obščestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, σ. 356. Το παράδοξο είναι ότι οι ίδιοι αριθμοί αναφέρονται και στον *Οδηγό* της εταιρείας του 1914. Πρβλ. *Putevoditel' Russkago Obščestva Parahodstva i Torgovli 1914 g.*, σ. 171.

31. *Putevoditel' Russkago Obščestva Parahodstva i Torgovli 1911 g.*, σ. 357.

από το 1864, με ενέργειες του εμπορικού οίκου Παπαγιάννη³², κατασκευάστηκε προβλήτα στη Δάφνη και έτσι μπορεί να προσορμισθεί ένα πλοίο. Από τότε επισκέπτονται το Άγιον Όρος πολλοί προσκυνητές.

Το εμπόριο³³ στο Άγιον Όρος γινόταν κυρίως με αντικείμενο τις εικόνες. Οι μοναχοί ζωγράφιζαν επάνω σε ξύλο, κυρίως μορφές βυζαντινού στυλ, και φρόντιζαν να τις πουλήσουν κυρίως στη Ρωσία, στην Ελλάδα, στη Βουλγαρία και σ' άλλες χριστιανικές χώρες. Πολλές εικόνες αγοράζονταν εκεί από τους προσκυνητές. Οι μοναχοί εισήγαγαν στο Άγιον Όρος παστά ψάρια, πατάτες, άλευρα και εκκλησιαστικά αντικείμενα, τα οποία έφεραν από τη Μόσχα.

Όλοι οι προσκυνητές (απαγορεύεται στο Άγιον Όρος η είσοδος των γυναικών) όταν αποβιβάζονταν απ' το πλοίο, στη Δάφνη, φιλοξενούνταν στα αρχονταρίκια και στους ξενώνες των μονών και την άλλη ημέρα πήγαιναν πεζοπορώντας ή με μουλάρια στη μονή ή στη σκήτη της αρεσκείας τους. Χρειαζόταν διαβατήριο για το ταξίδι, αλλά και εκεί ο κάθε προσκυνητής προμηθευόταν άδεια που του επέτρεπε την παραμονή του, αλλά και του έδινε τη δυνατότητα να επισκεφτεί όλες τις μονές. Αυτή την άδεια τη χορηγούσε ο τοπικός καΐμακάμης ή διοικητής.

Καλύτερη εποχή για επίσκεψη αναφερόταν η περίοδο από το Μάιο ως τα τέλη Οκτωβρίου. Την περίοδο αυτή η ομορφιά της φύσης μπορεί να συγκριθεί μόνο με εκείνη της Ελβετίας.

Τα πλοία που έπιαναν σκάλα στη Δάφνη, πήγαιναν στο πιο μακρινό λιμάνι της Μακεδονίας, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Μετά, πήγαιναν στη Σμύρνη.

Μετά το Άγιον Όρος, ας δούμε τι αναφέρει χαρακτηριστικά ο *Οδηγός της εταιρείας*, για τη Θεσσαλονίκη.

Η Θεσσαλονίκη³⁴, όπως και η Σμύρνη, είναι χτισμένη αμφιθεατρικά. Το λιμάνι της, του οποίου οι εργασίες αποπερατώθηκαν το 1902, δεν είναι μεγάλο, αλλά είναι βολικό. Κεντρική οδός της πόλεως είναι η παραλιακή. Έχει πληθυσμό 180.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 100.000 είναι Εβραίοι της Ισπανίας (οι οποίοι διώχτηκαν από εκεί το 1500), 30.000 Έλληνες, 30.000

32. Το 1914, ο Γ. Παπαγιάννης, αντιπρόσωπος της *Ρωσικής Ατμοπλοϊκής και Εμπορικής Εταιρείας*, στο Άγιον Όρος, στην επιθυμία του να εξασφαλίσει τη μεταφορά επιβατιών και εμπορευμάτων γύρω από το Άγιον Όρος, ιδίως μεταξύ Καφκίας-Αγίου Όρους και μέχρι τις τοποθεσίες *Σινκιά* και *Κασσάνδρα*, «όπου υπήρχαν αγιορειτικά μετόχια», θα δρομολογούσε πλοίο «με τουρκική σημαία και τουρκικό πλήρωμα», πιθανώς διότι θα στοίχιζε φθηνότερα η όλη διεργασία, από το να ναυλώσει ελληνικό πλοίο. Η Ελληνική Κυβέρνηση δεν τον χορήγησε την απαιτούμενη άδεια. Για περισσότερα βλ. εφημ. *Afonskija Isvestija*, 1914, τεύχ. 1 (Ιούνιος), σ. 9.

33. *Ο.π.*, σ. 358.

34. *Ο.π.*

Τούρκοι και απ' τους άλλους λαούς υπάρχουν Βούλγαροι, Σέρβοι και υπήκοοι ευρωπαϊκών κρατών.

Στην αρχαιότητα ονομαζόταν «Θέρμη»³⁵. Το 315 π.Χ. ο Κάσσανδρος την ονόμασε έτσι προς τιμή της συζύγου του Θεσσαλονίκης. Στους χρόνους της Ρωμαϊκής κυριαρχίας έγινε πρωτεύουσα της Μακεδονίας και έδρα Ρωμαίου ανθύπατου. Την ίδια περίοδο, η πόλη είχε περίπου 220.000 κατοίκους. Τα βυζαντινά χρόνια η πόλη υπέστη επιδρομές από σλαβικά και βουλγαρικά φύλα, από Σαρακηνούς και Νορμανδούς πειρατές και τέλος έπεσε στην κυριαρχία των Ιταλών. Το 1430, τελικά, η πόλη έπεσε στα χέρια των Τούρκων.

Ως παλαιά πόλη έχει τείχη, τα οποία σιγά-σιγά καταστρέφονται. Σήμερα (δηλ. στις αρχές του 20ού αιώνα —το 1911—), διασώθηκε ο πύργος της βόρειας πλευράς, το *Γιεντί-Κουλέ*, που χρησιμοποιείται ως φυλακή. Εξάλλου, ως φυλακή χρησιμοποιείται και ο *Λευκός Πύργος*. Από τις παλιές ελληνικές εκκλησίες, οι οποίες μεταβλήθηκαν σε τζαμιά, είναι η εκκλησία της *Αγίας Παρασκευής* (τζαμί: Eski-Dzupma)³⁶, η εκκλησία του *Αγίου Γεωργίου*, του 5ου αιώνα, η εκκλησία του *Αγίου Δημητρίου*, προστάτη της πόλεως, η εκκλησία των *Αγίων Αποστόλων* και κοντά στην παραλία, σε πλατεία με χαλάσματα, η εκκλησία της *Αγίας Σοφίας*, η οποία κάηκε, όπως και η μισή πόλη, το 1890. Εξάλλου, στην ελληνική εκκλησία του *Αγίου Νικολάου* υπάρχουν τα λείψανα του αγίου Ευσταθίου του Πλακίδα³⁷. Τέλος, στα γειτονικά υψώματα της πόλεως βρίσκεται το μοναστήρι του *Τσαούς*, όπου υπάρχουν χριστιανικά κτίσματα.

Από τις λουπές αρχαιότητες προσελκύει την προσοχή η *Καμάρα* και από τα σύγχρονα κτίρια το ελληνικό Ορφανοτροφείο³⁸. Εξάλλου, κοντά στην παραλία υπάρχει το «ρωσικό μετόχι του Αγίου Όρους» (το οποίο βέβαια δεν δέχεται προσκυνητές), με μικρή εκκλησία του *Αγίου Παντελεήμονος*.

Η Θεσσαλονίκη έχει ενδιαφέρον ως εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας και ως ένα από τα μεγάλα λιμάνια των παραλιακών πόλεων της Τουρκίας. Από εκεί εξάγονται κυρίως σίκαλη, καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη, σανός, άλευρα,

35. Ό.π., σ. 359.

36. Η εκκλησία Παναγία η Αχειροποίητος. Πρβλ. Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Αχειροποίητος: Ο μέγας ναός της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1989 (ΙΜΧΑ, αριθ. 232).

37. Πρόκειται για τον Μεγαλομάρτυρα Ευστάθιο. Για περισσότερα βλ. Fr. Halkin, «Ευστάθιος, μεγαλομάρτυς», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (1964), στ. 1087-1088, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για την εκκλησία του Αγίου Νικολάου βλ. Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, Θεσσαλονίκη 1970 (ΙΜΧΑ, αριθ. 118).

38. Πρόκειται για το γνωστό «Παπάφειο Ορφανοτροφείο», το οποίο ιδρύθηκε το 1903 από δωρεά του Ιωάννη Παπάφη. Για περισσότερα βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Ιωάννης Νικολάου Παπάφης (1792-1886)», *Μακεδονική Ζωή* Ιούνιος 1968, τεύχ. 25, σσ. 10-16, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

πίτυρα, τυριά, ζώα, δέρματα, ρούχα, κόκαλα (sic) και μέταλλα, ενώ εισάγονται αλκοόλ, σπίρτα, δομικά υλικά, τσιμέντο, καφές, τσόχα και υλικά ραπτικής, άλευρα, σιδηρικά, καρφιά, βαμβάκι, βούτυρο, ρύζι, φρούτα, ζάχαρη, χαρτικά και πετρέλαιο.

Η πόλη έχει μύλο³⁹ (ως επιχείρηση ανήκει στις ανώνυμες εταιρείες), ο οποίος αλέθει καθημερινά 1.200 σακιά αλεύρι. Έχει ακόμη πλινθοποιείο, δύο βαμβακοκλωστήρια, ζυθοποιείο, παγοποιείο και μερικά σαπυνοποιεία. Είναι ακόμη συνδεδεμένη σιδηροδρομικώς με την Κωνσταντινούπολη, με το Μοναστήρι και με την Ευρώπη.

Τέλος, στη Θεσσαλονίκη οδηγήθηκε από τους νεότουρκους ο πρώην σουλτάνος της Τουρκίας Αβδούλ Χαμίτ.

Οι Ρώσοι στο Άγιον Όρος

Είναι γεγονός ότι σποραδική παρουσία Ρώσων μοναχών στο Άγιον Όρος χρονολογείται από τον 11ο αιώνα⁴⁰. Τόσο όμως στα βυζαντινά χρόνια, όσο και στην τουρκοκρατία, οι Ρώσοι μοναχοί στο Άγιον Όρος ήταν λίγοι. Οι Ρώσοι μοναχοί στο Άγιον Όρος άρχισαν να αυξάνονται αριθμητικώς μόνο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν η ρωσική πολιτική, με τη χρησιμοποίηση της Ρωσικής Εκκλησίας από το Ρωσικό Κράτος, ως όργανο της κρατικής πολιτικής, αύξησε και τον αριθμό των Ρώσων μοναχών στο Άγιον Όρος.

Οι Ρώσοι ήταν λίγοι όταν επισκέφτηκε το Άγιον Όρος ο γνωστός Ρώσος περιηγητής Barskij. Αναφέρεται π.χ. ότι, όταν ο Barskij πήγε το 1725 στο Παλιό Ρωσικό μοναστήρι συνάντησε και 2 Ρώσους μοναχούς, αλλά όταν ξαναπήγε το 1744 δεν βρήκε κανέναν Ρώσο⁴¹. Για την ιστορία της αριθμητικής παρουσίας Ρώσων και Ουκρανών μοναχών το 19ο και 20ό αιώνα, θα αναφέρουμε εδώ, σύμφωνα με ρωσικές πηγές, ότι το 1840 υπήρχαν στο Άγιον Όρος μόνο 150 Ρώσοι και Ουκρανοί μοναχοί⁴², ενώ το 1902 ήταν περισσότεροι από

39. Πρόκειται για τον κυλινδρόμυλο της εταιρείας Αλατίνι· βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 223-224.

40. Για περισσότερα βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Αγιορειτικά σημειώματα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* I (1981) 169-171· ο ίδιος, *Αγιορειτικά, Καρνές Αγίου Όρους* («Πανσέληνος»), 1993, σσ. 165-167· ο ίδιος, *Ο Ελληνικός κόσμος του Αντωνίνου Kapustin (1817-1894)*, σ. 105.

41. Για περισσότερα βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Ο Ελληνικός κόσμος του Αντωνίνου Kapustin (1817-1894)*, σ. 108.

42. *Skazanie o strastvii i putešestvii po Rossii, Moldavii, Turcii i Svjatoj Zemle, postrizennika Svjatoj Gory Afonskija, inoka Parfenija, v četireh častijah*, Μόσχα 1855, σσ. IV-VI-309, V-239, 205-V, 308-V, βλ. τ. II: *Strastvie i putešestvie po Evropejskoj Turcii i prebyvanie vo Sv. Gore Afonskoj*, σ. 185.

3.600⁴³. Εξάλλου, δυτικοευρωπαϊκές πηγές αναφέρουν ότι το 1877 σε συνολικό αριθμό 4.460 μοναχών στο Άγιον Όρος, οι Ρώσοι ήταν 1.520⁴⁴. Τέλος, ρωσικές πηγές αναφέρουν ότι το 1910 οι Ρώσοι μοναχοί του Αγίου Όρους ήταν 3.496⁴⁵.

Είναι φανερό ότι στην αριθμητική αύξηση των Ρώσων μοναχών του Αγίου Όρους, αποτέλεσμα βέβαια και του προσκυνηματικού τουρισμού των Ρώσων στο Άγιον Όρος, συνέβαλε και η *Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία*⁴⁶.

43. I. I. Sokolov, *Afonskoe monašestvo v ego prošlom i sovremennom sostojanii*, Πετρούπολη 1904, σ. 98.

44. Βλ. Foreign Office, Public Record Office, 424/55 (1877) (*Report respecting Mount Athos*). Ειχαριστώ από καρδιάς τον κ. Ειπάγγελο Κωφό για την παραχώρηση φωτοαντιγράφου του παραπάνω εγγράφου.

45. Βλ. Igor Smolitsch, «Le Mont Athos et la Russie», στο συλλογικό έργο *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963, Études et Mélanges, I*, Chevetogne 1963, σ. 305.

46. «Saint-Panteleimon (γράφει χαρακτηριστικά ο Ρώσος καθηγητής Igor Smolitsch, για την περίοδο 1875-1889, οπότε ηγούμενος ήταν ο Ρώσος μοναχός Μακάριος) devenait le centre de la vie monastique russe à l'Athos et, grâce aux très nombreux pèlerins venus de Russie,...». I. Smolitsch, «Le Mont Athos et la Russie», στο συλλογικό έργο *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963, Études et Mélanges, I*, Chevetogne 1963, σ. 303. Εξάλλου, αξίζει, νομίζω, να αναφέρουμε το παρακάτω συμβάν ως παράδειγμα πολινάριθμης παροισίας των Ρώσων και Οικκρανών προσκυνητών στο Άγιον Όρος: Το πλοίο της Εταιρείας που ερχόταν από τα Ιεροσόλυμα και έπιασε σκάλα στη Δάφνη στις 23 Απριλίου 1914, άφησε περίπου χίλιους προσκυνητές, οι οποίοι ήλθαν στο Άγιον Όρος, διότι θα ερχόταν από τη Ρωσία σε μία εβδομάδα (έτσι ανακοινώθηκε στα Ιεροσόλυμα), εκτάκτως πλοίο να τους παραλάβει. Το έκτακτο δρομολόγιο όμως δεν πραγματοποιήθηκε και οι χίλιοι περίπου προσκυνητές επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετά από δύο εβδομάδες παραμονής στο Άγιον Όρος. Έτσι, το πλοίο που ήλθε από τα Ιεροσόλυμα για τη Ρωσία, στις 7 Μαΐου 1914, άφησε στη Δάφνη τριακόσιους πενήντα προσκυνητές και «μάζεψε όλους όσους περίμεναν στο Άγιον Όρος», δηλ. περίπου χίλιους προσκυνητές. Κοντολογίς, χίλιοι περίπου Ρώσοι και Οικκρανοί προσκυνητές, αντί να ζήσουν μία εβδομάδα στο Άγιον Όρος, όπως οι ίδιοι επιθυμούσαν, έζησαν δύο εβδομάδες! Για περισσότερα βλ. εφημ. *Afonskija Isvestija*, 1914, τεύχ. 1 (Ιούνιος), σ. 9.